

HOKAND HANLIĞI

1710-1876 yılları arasında
başşehir Hokand olmak üzere
Fergana bölgesinde
hüküm süren bir devlet.

Hanlığın kurucusu Şâhruh Özbekler'in Ming kabilesine mensuptur. Bu kabile, Şeybânî Hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını bırakarak Fergana'ya göç etmiştir. Şeybânîler'in 1007'de (1599) ortadan kalkmasının ardından Doğu Türkistan'da ve daha sonra Siriderya'nın kuzeyinde Çadak'ta ikamet eden Hoca ailesi Fergana bölgesinde idareyi ele geçirip ülke topraklarını aralarında taksim etti. Şâhruh, Hoca ailesinin hâkimiyetine son vererek merkezi Hokand olmak üzere Fergana Hanlığı veya Hokand Hanlığı adıyla bilinen Özbek Devleti'ni kurdu (1121/1710). 1721 yılında Şâhruh'un ölümü üzerine halefi Abdürrahim'in yerine geçen kardeşi Abdülkerim'in siyaseti sayesinde Çin'den gelen tehlike bertaraf edildi. Abdülkerim'in halefi Erdene de (İrdana) Kalmuklar'ın zayıflamasından faydalanarak 1758'de Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletti. Bir müddet sonra Çinliler'in saldırılarını arttırmaları üzerine Erdene Afganistan'daki Dürrânîler'den Ahmed Şah'ın yardımını istedi. 1763'ten sonra Hokandlılar Kırgızlar ülkesini de ilhak ettiler. Erdene'den sonra hanlığın başına geçen ve 1798'e kadar hüküm süren Nârbûta'nın zamanı iç mücadelelerle geçti. Oğlu ve halefi Âlim Han zamanında Hokand Hanlığı oldukça genişledi. 1808'de Orta Asya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent ile birlikte Çimkent ve Sayram zaptedildi. Mangıt'ların idaresindeki Buhara Hanlığı'na karşı mücadele sürdürülerek Oratepe ve Cizak ele geçirildi. Âlim Han'ın yerine geçen kardeşi Muhammed Ömer Han da hanlığın sınırlarını genişletmeye devam etti ve 1814'te Türkistan (Yesi) şehri alındı. Ömer Han 1812'de bir elçi göndererek Rusya ile diplomatik ilişki başlattı. 1813 yılında da Rus elçisi Hokand'a geldi. Böylece hanlığın kuzey sınırları batıda Siriderya'nın aşağı mecrâsından doğuda İli'ye kadar uzandı. Ancak Oratepe yüzünden Buhara ile ihtilâf devam etti. "Emîrül-müslimîn" diye tanınan Ömer Han edebiyata da ilgi duyuyor. Emîr mahlasıyla şiirler yazıyordu. Şehrihan kasabası onun zamanında kurulmuştur. Hokand Câmî-i Kebîri'nin bânisi de Ömer Han'dır.

1822'de Hokand tahtına Ömer Han'ın on iki yaşındaki oğlu Muhammed Ali Han (Madali) geçti ve Çin'e karşı aktif siyaset takip ederek Kâşgar Hocaları'nı destekledi. Hoca Cihangir'in isteği üzerine 1826'da Doğu Türkistan'a kuvvet gönderdi ve Gülbâğ Kalesi'ni Hokand'a bağladı. Aynı yıl Kâşgar'daki isyanının ardından Hoten, Yenihisar ve Yarkent halkı tarafından hükümdar ilân edilen Cihangir iki yıl sonra yakalanarak Çin'de idam edildi. Bu sırada Muhammed Ali Han Minyol, Kâşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu gibi yerlerde hâkimiyet kurdu; ancak Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'na tehdit etmesi üzerine geri dönmek zorunda kaldı ve kurtarılan bölgeler Çinliler'in eline geçti (1831). Muhammed Ali Han bölgeden dönerken 70.000'e yakın müslümanı da beraberinde getirdi. Hokand ve Taşkent onun zamanında çok gelişti ve birçok yerde medreseler yapıldı. Bu arada Taşkent'te Beylerbeyi Medresesi inşa edildi. 1831'de Çin'le bir antlaşma yapıldı. 1840 yılında Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında meydana gelen savaşta Hokandlılar yenildiği için bazı şehirleri Buhara Hanlığı'na terketmek zorunda kaldılar. Hokand hanının halka zulmetmeye başlaması, Buhara emirinin tekrar Hokand üzerine sefer tertip etmesine sebep oldu. Buhara Hükümdarı Nasrullah 1842'de Hokand ordusunu mağlûp ederek başşehri ele geçirdi ve tahttan indirdiği Muhammed Ali Han'ı üvey annesi Nâdire ve kardeşi Mahmud'la birlikte idam ettirdi. Hokand'da büyük bir medresenin yapıldığı, Taşkent civarında sulama sistemi geliştirilerek büyük kanalların açıldığı Muhammed Ali Han devri, Hokand Hanlığı'nın en güçlü ve en geniş sınırlarına ulaştığı dönemdir.

Hokand hanlarından Hudâyâr adına kesilen gümüş sikke (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Teşhir, nr. 2537)

Elli yaşında iken han ilân edilen Şîr Ali ise (1842-1845) Fergana ve Hokand'ı yabancı askerlerden temizlemeye çalıştı. Fakat 1845'te Âlim Han'ın oğlu Murad Han Hokand'ı ele geçirdikten sonra Şîr Ali'yi idam ettirdi. Fakat kendisi de tahtta ancak yedi gün kalabildi. Murad Han, Müslümankul tarafından ortadan kaldırıldı ve yerine Hudâyâr Han getirildi.

Hokand tahtının en renkli siması, iki defa tahta çıkan Şîr Ali'nin oğlu Hudâyâr'ın ilk hanlığı 1845-1858 yılları arasındadır. 1850'de artan iç mücadelelerden faydalanan Ruslar sınır boylarında bu dönemde görülmeye başladı. 1858'de Hokand tahtına Hudâyâr'ın büyük kardeşi Malla Han geçti (1858-1862). Malla Han, tecrübeli kumandanları vasıtasıyla Ruslar'ın yayılmasına karşı dururken Hudâyâr Buhara emirinin yardımıyla Hokand tahtını ele geçirmeye çalıştı. 1862'de Malla Han öldürülünce Âlim Kul tarafından desteklenen Saîd Nemengân'da han ilân edildi. Ruslar Türkistan genel valisi Kaufmann öncülüğünde harekete geçerek 1864'te hanlığın stepleriyle Evliyaata, Çimkent ve ertesi yıl Taşkent şehirlerini işgal ettiler. 1866'da Hucend ve Cizak'ı aldılar. Hudâyâr'ın ikinci hanlık zamanı (1865-1875) Hokand için kötü oldu ve Hudâyâr 1868'de yapılan antlaşma ile Rus hâkimiyetine boyun eğdi. Böylece ülkenin kapıları Ruslar'a açılmış oluyordu. Halk 1875'te Hudâyâr'a karşı bir isyan başlattı; Hudâyâr Ruslar'a iltica etti ve yerine oğlu Nâsırüddin getirildi. Bu gelişmeler üzerine Ruslar Hokand Hanlığı'nın topraklarını işgale başladılar; Nâsırüddin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak ettiler. Bunun üzerine halk Polat Bey'i han ilân etti; Polat 1875 Ekiminde Hokand'ı geri almayı başardı. 8 Ocak 1876 tarihinde Endican Ruslar tarafından işgal edildi; aynı yıl içinde Polat Bey Margilan'da öldürüldü ve Hokand, Fergana eyaleti adıyla Rusya'ya ilhak edilerek Türkistan genel valiliğine bağlandı (Şubat 1876). Hokand Türkleri Nakşibendî ve Kâdirî şeyhlerinin liderliğinde 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Ruslar'a karşı ayaklanmışlarsa da sonuç alamamışlar, Hokand'ın ikinci bir Kafkasya olmasından korkan Ruslar isyanları kanlı bir şekilde bastırmışlardır.

Hokand hanları, Türkistan'da Ahmed Yesevî'nin gömülü olduğu Yesi'nin imarı için çalışmışlardır. Ayrıca Hokandlı bir şair Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'ini taklit ederek büyük bir divan meydana

getirmiştir (Köprülü, s. 143). Hokand Hanlığı ile ilgili arşiv belgeleri 1962 yılına kadar Petersburg'da saklanmaktaydı. Aynı yıl çıkarılan bir kanunla bu arşiv Taşkent'e nakledildi.

Buhara Hanlığı'ndan ayrılmak suretiyle kurulan Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti tarafından Türkistan'ın birliğini bozacağı endişesiyle önceleri hoş karşılanmadı. Ayrıca bölgeye dair Osmanlı başşehrine ulaşan haberler daha çok Buharalı elçiler vasıtasıyla geldiğinden Osmanlı Devleti Hokand Hanlığı'nı tanımaktan kaçındı. Nitekim Muhammed Ömer Han, İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı padişahından kendi hâkimiyetinin tanınmasını ve bunu göstermek üzere tuğ, nâme ve kılıç yollamasını istedi. Ancak Osmanlı Devleti Hokand'ın Buhara'ya ait olduğunu ileri sürerek isteklerini yerine getirmede. Daha sonraları Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkilerin düzeldiği anlaşılmaktadır. Hokand Hanı Muhammed Ali Han 1837'de İstanbul'a bir elçi göndererek ordusunun eğitimi için öğretmen, subay ve malzeme istemiş (BA, HH, nr. 36550, 36565), bunu başka elçilik heyetleri izlemiştir. Bunun üzerine Hokand'a ilgi duyan Bâbü'lî hanlığın durumu hakkında bir rapor hazırlayarak padişaha arzemiş (BA, İrade-Hariciye, nr. 2206) ve Hokand hanına bir cevâbnâme-i hümayun yazılarak teveccüh gösterilmiştir (BA, Nâme-i Hümayûn Defteri, nr. 12).

Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917'de Orta Asya'nın Bolşevikler'e karşı politikasını tesbit etmek üzere Hokand'da toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nin ardından Türkistan Millî Muhtariyeti ilân edildi. Ancak bu ilk Türkistan millî hükûmetinin parası

ve askeri yoktu. Öte yandan Bolşevikler'e karşı mücadele etmek için Buhara Hanlığı'na yapılan başvuru da olumlu karşılanmamıştı. 1918 yılı başlarında Hokand'ı top ateşine tutan Bolşevikler, Ermeni Taşnaklar'ın da yardımıyla Şubat 1918'de şehri yakıp halkı kılıçtan geçirdiler. Hokand'da kurulan ve Bolşevikler tarafından devrim karşıtı olarak kabul edilen millî hükûmet birkaç ay kadar devam edebilmişti; ancak bu hareket Türkistan'ın bağımsızlığı için yeni bir devrin başlangıcı sayıldı (bk. BASMACI HAREKETİ). 1924'te Türkistan birçok cumhuriyete bölünürken Hokand, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, HH, nr. 36550, 36565; BA, İrade-Hariciye, nr. 2206; BA, Nâme-i Hümayûn Defteri, nr. 12; Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kurum Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: 1687-1908 (nşr. Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü), Ankara 1992, s. 99-100, 114, 117-120, 122-127, 155-156; S. H. Singh, A History of Khokand, Lahore 1878; Köprülü, İlk Mutasavvıflar (İstanbul 1919), İstanbul 1991, s. 82, 86, 143, 171; Storey, Persian Literature, I, 388-392; A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türklük (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942, tür.yer.; Abdullah Recep Baysun, Türkistan Millî Hareketleri, İstanbul 1945, s. 7-9, 18-25, 29-34; Baymirza Hayit, Die Nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch-Orda (doktora tezi, 1950, University of Münster); a.m.f., Türkistan: Rusya ile Çin Arasında (trc. Abdülkadir Sadak), İstanbul 1975, s. 32-38, 65-92, ayrıca bk. tür.yer.; A. Vámbéry, Travels in Central Asia, London 1970, s. 380 vd.; V. P. Nalivkin, Histoire de khanat de Khokand dans L'Asie centrale du moyen âge jusqu'à l'occupation définitive par la Russie en 1876 (trc. L. A. Dozen), Amsterdam 1970; Zambaur, Manuel, s. 276; Gali Oda Tealakh, Brief History of the Central Asian Republics and Azerbaijan, Amman 1992, s. 9-17; Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara 1996, tür.yer.; W. H. Wathen, "Memoir on the U'sbek state of Kokan, Properly called Khokend (ancient Ferghana) in Central Asia", JASB, III (1834), s. 369-382; Mustafa Çokayoğlu, "Hokand Muhtariyeti Hakkında", Yeni Türkistan, sy. 7, İstanbul 1927, s. 7-11; Abdülkadir İnan, "Dükçü İşan İsyanı", TK, sy. 11 (1963), s. 10-13; T. Saguchi, "The Eastern Trade of the Khoqand Khanate", Memoirs of the Research Department of the Toyo-Bunko, XXIV (1965), s. 47-114; J. L. Bacqué-Grammont, "Türân, une description du khanat de Khokand vers 1832, d'après un document ottoman", Cahiers du monde russe et soviétique, XIII/2, Paris 1972, s. 192-231; Mirza Bala, "Hokand", İA, V/1, s. 556-559; W. Barthold, "Hokand", a.e., V/1, s. 553-556; a.m.f. - [C. E. Bosworth], "Khokand", EP (İng.), V, 29-31; "Kükan Hanlığı", Özbek Sovet Ensiklopediyası, Taşkent 1971, XIV, 300-302; Yuri Bregel, "Khokand, Khanate of", Encyclopedia of Asian History, New York 1988, II, 301-303.

ENVER KONUKÇU

HOKKA

(حقه)

İçine mürekkep konulan genellikle çanak şeklinde küçük kap.

Arapça'da "küçük kutu" mânasına gelen hokka kelimesi yaygın olarak mürekkep koymaya mahsus çanak şeklindeki kaplar için kullanılır. Ressamların içinde boya ezdikleri porselen kaplarla boyalara yağ katmak için kullandıkları tenekeden küçük kaplara da hokka denilir. Mürekkep hokkası karşılığında devât, mihbere, furza kelimeleri de kullanılmıştır. Furzayı İbn Manzûr "devâtın mürekkep yeri" şeklinde açıklamıştır (Lisânü'l-'Arab, "frd" md.). Özellikle celi yazı kalemlerinin rahat kullanımını sağlayan küp şeklinde ve geniş karınlı madenî hokkalara ise mecma' adı verilir. Bunların şicâb denilen kapakları vardır. Devât'tan gelen divit kelimesi Türkçe'de hokka, kalem ve kalemlikten oluşan yazı takımına ad olmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre Türkçe'de hokkanın karşılığı hafsı idi (Divânü lugâti't-Türk, I, 354). Farsça'da ise hokka karşılığında devât, âme, hâlistân, hâliste kelimeleri bulunmakta, hâliste ayrıca hokkalara konan ham ipek (likâ) için kullanılmaktadır. Farsça'da hokkaya "mürekkep kabı" anlamında siyâhîdân adı da verilir (Steingass, s. 714). Bu kelime bazı telaffuz farklılıklarıyla günümüzde Özbek, Türkmen ve Uygur dillerinde de yer almaktadır (Ercilasun v.dğr., I, 344-345). Devâta, içindeki mürekkeple eser yazılarak ilmin yayılmasına vesile olmasından kinaye olarak "ümmü'l-atâyâ" da denilmiştir. Bazı müfessirler, Kalem süresinin başındaki "nûn" (ن) harfini hokkaya benzetmişler ve arkasından gelen "kalem" kelimesiyle ilgisini düşünerek Allah'ın hokka ve kalem üzerine yemin etmek suretiyle bunların önemine dikkat çektiğini söylemişlerdir (Elmalılı, VII, 5258).

Hokka, eski Mısır gibi papirüs üzerine ve duvarlara mürekkeple yazı yazılan ve resim yapılan ülkelerde öncelikle gelişmiş olmalıdır. Ahd-i Atîk'te yazı takımından ve hokkadan dolayı olarak bahsedilmektedir. Kitâb-ı Mukaddes'in en eski tercümelerinde geçen "qeset" kelimesi divit veya hokka şeklinde anlaşılmıştır (DB, II/2, s. 1571-1572, 1780-1781).

Câhiliye edebiyatında hokkadan söz edilir. İbn Kuteybe'nin kaydettiği bir rivayetten mektebe (küttâb) giden çocukların hokka ve kalem kullandıkları anlaşılmak-

Hudâyâr Han Medresesi'nin XX. yüzyıl başlarına ait bir fotoğrafı (Ü Ktp., Albüm, nr. 91.771)

